

The Model of the Foundations of Scientology in the Humanities Inspired by the Holy Qur'an¹

Hadi Haji Hassan Donyadideh²

Mohammad Reza Shah Abadi³

Zahra Taleb⁴

Received: 15/10/2020

Accepted: 14/02/2021

Abstract

This study aims to provide a model of the foundations of scientology in the humanities considering the criteria of the Holy Quran. This study is a kind of basic research and in order to analyze the data, the method of thematic content analysis has been used in a descriptive-analytical method and with regard to the probability of the results to avoid personal interpretation of the Qur'an. Through the rational relationship between sciences, the study has used a model for the foundations of scientology in the humanities inspired by the Holy Quran. The findings of the study suggest that the foundations of scientology with emphasis on Quranology are considered

-
1. This paper is taken from the doctoral dissertation: Designing a model of Islamic epistemology with emphasis on humanities in the Iranian higher education system (Supervisor: Mohammad Reza Shahabadi, Advisor: Zahra Talib) Islamic Azad University, South Tehran Branch.
 2. PhD student in Higher Education Management, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran. hadi.108022@yahoo.com
 3. Assistant Professor of Philosophy of Education, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran (Author in charge). mrshahabadi@yahoo.com
 4. Assistant Professor of Educational Planning, Islamic Azad University, South Tehran Branch, Tehran, Iran. zataleb@yahoo.com

* Haji Hassan Donyadideh, H., & Shahabadi, M. R., & Talib, Z. (2021). The Model of the Foundations of Scientology in the Humanities Inspired by the Holy Quran, *Quarterly Journal of Islam and Social Studies*, 8(31), pp. 38-68. Doi: 10.22081/jiss.2021.59080.1713

as a system whose components include three types of revelatory sciences, world sciences, and humanities. In the subject of humanities, in the three dimensions of God (Allah), the world, and human being, one can reach the foundations of scientology whose origin and destination is knowing the human being. The foundations of scientology in the humanities can be obtained by knowing and identifying God by the human being, through knowing the intrinsic, proven, and true divine attributes, with the approach of correct interpretation, and knowing the world by human being since the world is the discoverer of God Almighty's deeds, with the approach of beneficial, comprehensive, and valuable science, and finally knowing human being by human being through cognition of action, additional and news attributes (of Allah) with the precious goal-oriented science approach.

Keywords

The Holy Quran, foundations of scientology, Humanities.

الگوی مبانی علم‌شناسی در علوم انسانی

با معرفت‌بخشی از قرآن کریم^۱

هادی حاجی‌حسن دنیادیده^۲ محمدرضا شاه‌آبادی^۳ زهرا طالب^۴

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۱/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۷/۲۴

چکیده

هدف پژوهش ارائه الگوی مبانی علم‌شناسی در علوم انسانی با معیار قرآن کریم است. این پژوهش از نوع تحقیقات بنیادی است و جهت تحلیل داده‌ها از روش تحلیل محتوای مضمونی به شیوه توصیفی-تحلیلی و با لحاظ احتمالی بودن نتایج در جهت پرهیز از تفسیر به رأی قرآن استفاده شده است. در این پژوهش از ارتباط عقلایی بین علوم، الگویی برای مبانی علم‌شناسی در علوم انسانی با معرفت‌بخشی از قرآن کریم استفاده شده است. نتایج به دست آمده از پژوهش، مبانی علم‌شناسی با تأکید بر قرآن شناختی را به صورت یک سیستم نشان می‌دهد که اجزای آن شامل سه گونه علوم وحیانی، علوم جهانی و علوم انسانی است. در مبحث علوم انسانی در سه بعد خدا، جهان و انسان، می‌توان به مبانی علم‌شناختی رسید که مبدأ و مقصد آن، شناخت انسان است. مبانی علم‌شناسی در علوم انسانی را می‌توان با شناخت و معرفت انسان به خداوند، از طریق شناخت صفات ذاتی، ثبوتی، و حقیقی الهی، با رویکرد تفسیر صادق، شناخت انسان به جهان از آن جهت که جهان کاشف فعل خداوند متعال است، با رویکرد علم نافع و ارزشمند جامع، و شناخت انسان به انسان را از طریق شناخت صفات افعالی، اضافی و خبری با رویکرد علم ثمین غایت‌محور استنتاج کرد.

کلیدواژه‌ها

قرآن کریم، مبانی علم‌شناسی، علوم انسانی.

۱. این مقاله برگرفته از رساله دکتری: طراحی الگوی معرفت‌شناسی اسلامی با تأکید بر علوم انسانی در نظام آموزش عالی ایران (استاد راهنما: محمدرضا شاه‌آبادی، استاد مشاور: زهرا طالب) دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب می‌باشد.
۲. دانشجوی دکتری مدیریت آموزش عالی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، تهران، ایران. hadi.108022@yahoo.com
۳. استادیار فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، تهران، ایران (نویسنده مسئول). mrshahabadi@yahoo.com
۴. استادیار برنامه‌ریزی آموزشی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، تهران، ایران. zataleb@yahoo.com

* حاجی‌حسن دنیادیده، هادی؛ شاه‌آبادی، محمدرضا؛ طالب، زهرا. (۱۳۹۹). الگوی مبانی علم‌شناسی در علوم انسانی با معرفت‌بخشی از قرآن کریم، فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی، ۸(۳۱)، صص ۳۸-۶۸.

Doi: 10.22081/jiss.2021.59080.1713

۱. مقدمه

علوم انسانی با عناوین متنوعی همچون علوم اجتماعی، علوم اخلاقی، علوم مربوط به فرهنگ، علوم مربوط به روح، علوم مربوط به انسان، علوم دستوری یا هنجاری، علوم روحی، و علوم توصیف افکار خواننده می شود (فروند، ۱۳۷۲، ص ۳).

این عبارات بی آنکه کاملاً مترادف یکدیگر باشند، تاحدودی به هم آمیخته‌اند (عبداللهی، ۱۳۹۲، ص ۵۰). مهم‌ترین پرسش این دانش، تعریف علوم انسانی و تفاوتش با علوم اجتماعی و تمایزش با سایر علوم و رابطه‌اش با فلسفه و مبانی متافیزیکی و روش‌شناسی و غایت‌شناسی علوم انسانی و اجتماعی است (خسروپناه، ۱۳۹۱، ص ۴).

در اهمیت جایگاه‌شناسی معرفت‌بخشی از قرآن کریم همین بس که مقام معظم رهبری می‌فرماید: «ما علوم انسانی مان بر مبادی و مبانی متعارض با مبانی قرآنی و اسلامی بنا شده است... درحالی که ریشه و پایه و اساس علوم انسانی را در قرآن باید پیدا کرد. یکی از بخش‌های مهم پژوهش قرآنی این است. باید در زمینه‌های گوناگون به نکات و دقائق قرآن توجه کرد و مبانی علوم انسانی را در قرآن کریم جستجو کرد و پیدا کرد. این یک کار بسیار اساسی و مهمی است. اگر این شد، آن‌وقت متفکرین و پژوهندگان و صاحب‌نظران در علوم مختلف انسانی می‌توانند بر این پایه و بر این اساس بناهای رفیعی را بنا کنند. البته آن‌وقت می‌توانند از پیشرفت‌های دیگران، غربی‌ها و کسانی که در علوم انسانی پیشرفت داشته‌اند، استفاده هم بکنند، لکن مبنا باید مبنای قرآنی باشد (خامنه‌ای، ۱۳۸۷/۲۸).

برخی از محققان معتقدند که موضوع علوم انسانی، دانش‌هایی است که به موضوعاتی می‌پردازد که با آگاهی و اراده انسان به وجود می‌آید (پارسا، ۱۳۹۱، ص ۲۴۰). برخی دیگر از جمله آیت‌الله مصباح یزدی، فلسفه علوم انسانی را با توجه به تقسیم‌بندی حکمت از نظر ارسطو، به سه مبحث نظری، عملی و تولیدی (و با عنایت به اینکه مبحث تولیدی این تقسیم‌بندی از سنخ دانش نیست)، و تمام علوم حقیقی را به دو دسته فلسفه نظری و فلسفه عملی تقسیم‌بندی کرده‌اند و علوم انسانی را چنین تعریف کرده‌اند؛ علوم

انسانی نظری، به دنبال شناخت و توصیف ساختی از ساخت‌های فردی، اجتماعی، عینی و اعتباری انسان‌اند، اما علوم ارزشی به دنبال ارائه نظام‌مند گزاره‌هایی جهت تنظیم رفتارهای انسانی در حوزه‌های متعدد هستند (مصباح یزدی، ۱۳۸۱، ص ۱۸).

۲. بیان مسئله

علوم انسانی، برخلاف علوم طبیعی، در شناخت جهان هستی، پدیده‌ها و ماهیت انسان موفق نبوده است. علوم انسانی در دنیای معاصر گرفتار چالش‌مبنایی است. علوم انسانی معاصر مبتنی بر مبانی دین‌شناختی، یعنی سکولاریسم، و انسان‌شناختی، یعنی اومانیزم، و معرفت‌شناختی، یعنی نسبی‌گرایی و دیگر مبانی ریزتری است، و تا زمانی که این مبانی تغییر نکند، علوم انسانی می‌تواند استادان و دانشجویان را بی‌هویت سازد (خسروپناه، ۱۳۹۱، ص ۴). نمونه‌هایی از آن را می‌توان در مفهوم انسان و ماهیت وی جستجو کرد که در روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، علوم اسلامی و سایر رشته‌های علوم انسانی، چستی و ماهیت‌های متفاوتی دارد. تفاوت اینها باعث می‌شود تا تبیین‌های متنوعی از مواجهه بشر با جهان هستی و پدیده‌هایی که اطراف او رخ می‌دهد ارائه شود. تفسیر بسیاری از چستی‌های مباحث مرتبط با علوم انسانی، از منظر محقق، تجارب و نگرش او شکل می‌گیرد، نه حقیقت وجودی انسان و رابطه وی با جهان هستی (نبلی احمدآبادی، ۱۳۹۲، ص ۱۷۲).

اسلامی‌سازی علوم انسانی نیز بدین معنا است که انسان مطلوب و توصیه‌های کلان انسانی را از قرآن و سنت و عقل به دست آوریم و انسان تحقق‌یافته را نیز با روش تجربی عقلی و مبانی اسلامی، تبیین و تفسیر نماییم. از آنجا که هدف کلی قرآن کریم، تربیت، تزکیه و هدایت همه‌جانبه آدمی در زمینه‌های مختلف، و تأمین سعادت او در دنیا و آخرت است و هدف و غایت علوم انسانی نیز تربیت و «تکامل روحی و معنوی انسان» است، اشتراک موضوع و هدف نیز اقتضا می‌کند که مباحث و روابط اجزای معرفت‌شناسی از دیدگاه قرآن کریم بررسی شود تا بتوانیم علوم مختلف را با توجه به معرفت‌شناسی اسلامی به دست آوریم. این بررسی با لحاظ احتمالی بودن نتایج و

استدلال‌های انسانی در مواجهه با قرآن است و گرچه نتایج پژوهش از لحاظ نویسنده، یقینی منطقی و فلسفی یا نهایتاً قلبی به معنای اطمینان آور است، اما این احتیاط تعبّدی لازمه پیشگیری از افتادن در ورطه تفسیر به رأی با توجه به محتمل بودن خطای عقلی و استدلالی انسان غیر معصوم است.

۳. علم دینی

آیت‌الله جوادی آملی معتقد است که ویژگی علوم انسانی به این است که عنصر محوری آن را معرفت انسان تشکیل می‌دهد یا کاربرد اولی آن درباره انسان است. به هر روی، تا انسان شناخته نشود علوم انسانی سامان نمی‌پذیرد (جوادی آملی، ۱۳۹۵، ص ۶۶۸). خلاصه دیدگاه جوادی آملی در جهت تحقق علوم اسلامی از منظر معرفت‌شناسی این است که با تبیین ماهیت علم و معرفت به کشف از واقع، هویت علم را بر منطق کشف استوار می‌کند. در رویکرد علم دینی ایشان، نگاه جامعی به علم، دین، روش فهم، منابع علم، منابع دین و... حاکم است. در نظر جوادی آملی، در یک نگاه کلی، علم اگر علم باشد و نه وهم و گمان و فرضیه محض، دینی است. علمی که اوراق کتاب الهی را ورق بزند، به‌ناچار دینی است و غیر اسلامی ندارد؛ چرا که هر علمی که به بررسی فعل و قول خداوند و معصوم پردازد، علم دینی است (جوادی آملی، ۱۳۹۷، ص ۱۴۳).

مصباح یزدی در تعریف علوم انسانی معتقد است که:

علوم انسانی را به‌عنوان مجموعه رشته‌های خاصی از علوم دانشگاهی چنین تعریف می‌کنند: علمی که با فکر و اندیشه انسان سروکار دارد؛ یعنی «متعلق» این علوم، با فکر و اندیشه انسان ارتباط دارد. البته هر علمی با اندیشه انسان ارتباط دارد، ولی «متعلق» علوم انسانی، اندیشه انسان است. [به‌عنوان مثال] در حیوان‌شناسی، هر چند شناخت به‌واسطه انسان است، ولی متعلق این شناخت حیوان است. [همچنین] در زمین‌شناسی، شناخت مربوط به فکر انسان است، ولی متعلق این شناخت زمین است (مصباح یزدی، ۱۳۸۷، ص ۷۷).

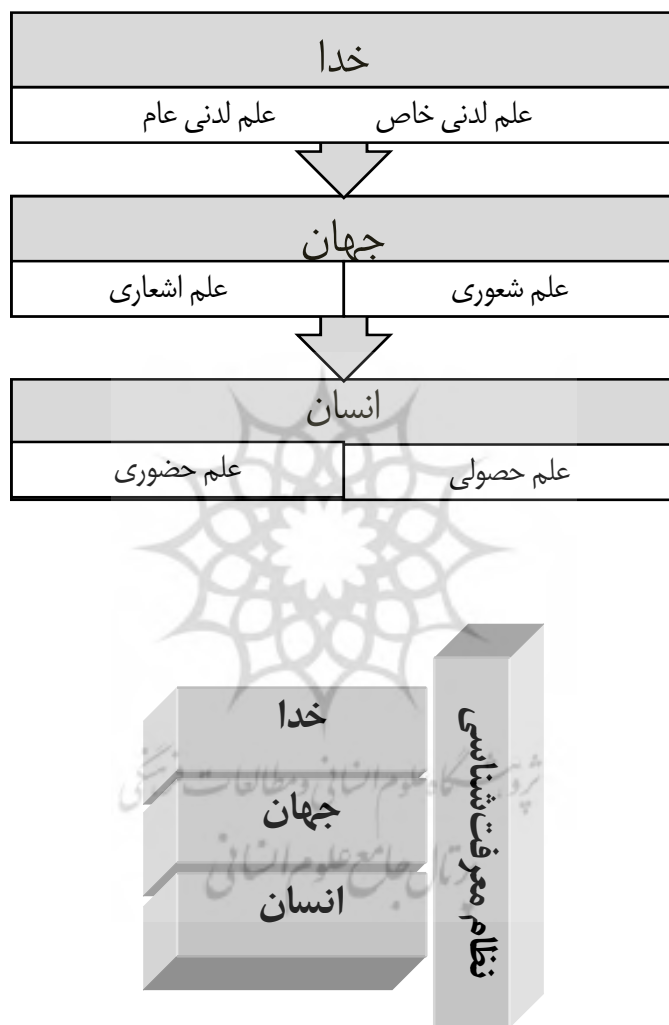
از دیدگاه مصباح یزدی، عقل در دین به عنوان دلیلی معتبر شمرده می‌شود و آورده‌های عقل به عنوان علم دینی به حساب می‌آید؛ البته این بدان معنا نیست که هر چه را عقل می‌گوید (مانند معادلات دوجوهلی) دینی است (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۳۶).

از منظر خسروپناه، علوم انسانی اسلامی، مجموعه گزاره‌های نظام‌مندی است که با بهره‌گیری از روش‌های ترکیبی (تجربی و غیرتجربی) و مبانی غیرتجربی (عقلی، وحیانی و شهودی) به تبیین، تفسیر یا توصیه درباره رفتارهای فردی و اجتماعی انسان (اعم از انسان مطلوب و انسان تحقق‌یافته) می‌پردازد (خسروپناه، ۱۳۹۷، ص ۵۷۰). ایشان از دیدگاه رایج فیلسوفان اسلامی در بحث معیار صدق (صدق تطابقی کلاسیک) فاصله گرفته و از رئالیسم شبکه‌ای نام می‌برد. رئالیسم شبکه‌ای از بدیهیات می‌آغازد و به انسجام و کارآمدی می‌رسد. خسروپناه با توجه به رویکرد میناگروی خود، مشکل نسبی‌گرایی را حل نموده و معتقد است چون از بدیهیات شروع می‌کند مشکل نسبی‌گرایی رخ نمی‌دهد (خسروپناه، ۱۳۹۷، ص ۶۰۲).

در این تحقیق منظور از مبانی علم‌شناسی در علوم انسانی را می‌توان این‌گونه بیان نمود که شناخت و معرفت انسان به خداوند از طریق شناخت صفات ذاتی، ثبوتی، و حقیقی الهی با رویکرد تفسیر صادق، شناخت انسان به جهان از آن جهت که جهان کاشف فعل خداوند متعال است، با رویکرد علم نافع و ارزشمند جامع، و شناخت انسان به انسان از طریق شناخت صفات افعالی، اضافی و خبری با رویکرد علم ثمین غایت‌محور که تمامی این شناخت‌ها با رویکرد عقلی (در این پژوهش به معنی اجماع از طریق اثبات عقلی) و با لحاظ احتمالی بودن نتایج در جهت پرهیز از تفسیر به رأی قرآن انجام شده است.

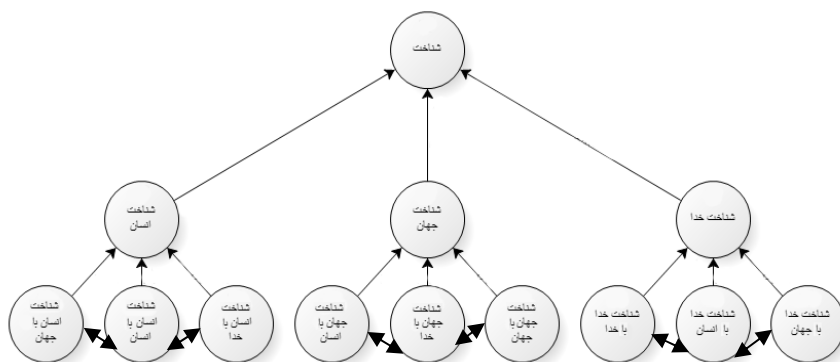
به نظر جوادی آملی، نقش عقل آدمی در برابر واقعیت‌ها، انفعالی و آینه‌وار است، تا عقل بتواند واقعیت را کشف کند. نقش آینه‌وار عقل در برابر واقعیت‌های جهان حاکی از واقع‌گرایی خام است. بر این اساس، عقل آدمی در جریان علم‌ورزی می‌کوشد آنچه را هست بنمایاند و خود در محتوای معرفت هیچ‌گونه سهمی ندارد (باقری، ۱۳۹۲، ص ۹۷).

چارچوب نظری معرفت‌شناسی در این پژوهش نیز از سه منظر خالق هستی (خداوند)، جهان هستی، و انسان (شکل ۱) مورد توجه قرار گرفته است.

شکل ۱: چارچوب الگوی معرفت‌شناسی (حاجی حسن دنیادیده، ۱۳۹۹، ص ۱۳۶)

در این چارچوب، شناخت‌های ایجادشده طبق شکل ۲ صورت گرفته است.

شکل ۲: بیان ارتباطی انواع شناخت (حاجی حسن دنیادیده، ۱۳۹۹، ص ۱۴۳)

۴. روش تحقیق

در این پژوهش از روش تحلیل محتوای مضمونی به شیوه توصیفی-تحلیلی برای تحلیل اطلاعات استفاده شده است. تحلیل محتوا، روش تحقیقی برای گرفتن نتایج معتبر و قابل تکرار از داده‌های استخراج شده از متن است (فرانکفورد و نجمیاس، ۱۳۸۹، ص ۴۶۹). تحلیل محتوای مضمونی، یکی از روش‌های تحلیل محتوا است که پژوهش‌گر آن را بر اساس معرفت‌شناسی عینیت‌گرا به کار می‌گیرد (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰، ص ۱۷۸). فرایند کامل تحلیل مضمون در این پژوهش را می‌توان به سه مرحله کلان تقسیم نمود که عبارتند از: الف. تجزیه و توصیف متن، ب. تشریح و تفسیر متن (از طریق کدگذاری باز، محوری و فراگیر)، و ج. ادغام و یکپارچه کردن مجدد متن. درحالی که همه این مراحل با تفسیر و تحلیل همراه است، اما در هر مرحله از تحلیل، سطح بالاتری از انتزاع به دست آمده است.

۵. بحث و بررسی

با توجه به اینکه مسئله تحقیق، شناخت مبانی علم‌شناسی علوم انسانی از دیدگاه قرآن کریم است، لذا سزاوار است که ابعاد مختلف علوم در قرآن کریم مورد بررسی قرار گیرد.

۵-۱. علوم وحیانی

در علوم وحیانی، خداوند محور اصلی، مبدأ و مقصد یافته‌های علمی است و در واقع علم انسان حول شناخت خداوند و دستورات و اوامر الهی و در مسیر نزدیک شدن به او می‌چرخد.

انسان با شناخت خود و خدا به خودیابی رسیده و برای خودسازی خویش نیازمند تربیت است. او برای تربیت کامل و رسیدن به تعالی باید آماده فرمان‌بری و هدایت‌پذیری از سوی خالق خویش باشد و باید بداند از چه کسی امرپذیر باشد و پیروی کند. این امرپذیری در دو لایه تکوین و تشریح جلوه‌گر می‌شود. در لایه تکوین برای انسان استعدادی در نظر گرفته شده است که او می‌تواند اشیا را با قوه عقل و علم بشناسد، تشخیص دهد و راهکارهایی برای حل معضلات و یا تسخیر طبیعت بیابد. از آنجا که عقل به تنهایی نمی‌تواند ضامن رستگاری بشر باشد، خداوند در لایه تشریح به واسطه رحمت خویش پیامبرانی برای هدایت او فرستاده تا انسان از مسیری امن و مطمئن به فلاح و نجات برسد (حشمت‌زاده، ۱۳۸۳، ص ۵۳).

۱-۵-۱. علوم وحیانی - الهی (علوم ازلی)

علم همانند وجود و نور در همه موجودات از خدا و تا مخلوق وجود دارد، و اطلاق علم همانند وجود بر خدا و خلق از باب اشتراک لفظی نیست، بلکه از باب اشتراک معنوی است و از همین رو همه علوم یک حقیقت را بیان می‌کنند، با این تفاوت که دارای مراتب تشکیکی از قوی و ضعیف است. در رأس و اصل موجودات، خداوند خالق قرار دارد. در این صحنه خداوند استاد انسان شده و همان علم و اسمائی را که در الست به او آموخته، مجدداً فعال می‌کند و یادآور می‌شود که آنچه را که نمی‌دانسته، با قلم به او آموخته است. باری تعالی در علوم وحیانی یادآور می‌شود که محور و جوهر این دانش، معرفت به «مبدأ، مقصد و مسیر» انسان است و کاربرد و نتیجه این معرفت، «هدایت به خیر و کمال» و دوری از گمراهی، کسب مصالح و دفع مفاسد (حشمت‌زاده، ۱۳۸۳، ص ۵۱) و در نهایت شناخت خداوند است.

خداوند تبارک و تعالی در آیات متعددی^۱ در قرآن کریم، انسان ها را به شناخت مجموعه‌ای از صفات و ویژگی‌های خود سفارش کرده است و با مطالعه آنها می‌توان دانش‌هایی را برای معرفت بهتر شناسایی کرد.

(جدول ۱)

ردیف	سوره	آیه	ترجمه ^۲	مضمون/مبانی علم
۱	انبیاء، ۲۲	لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا فَسُبْحَانَ اللَّهِ رَبِّ الْعَرْشِ عَمَّا يَصِفُونَ.	اگر در آسمان و زمین جز خداوند معبودانی وجود داشت، بی‌شک هر دو تباه می‌شدند. پس منزّه است خداوند صاحب‌عرش، از اوصاف باطلی که [او را به آن] وصف می‌کنند.	معبودشناسی تباه‌شناسی شناخت صفات الهی (توحید ربوبی، احدیت ربانی) عرش‌شناسی
۲	لقمان، ۲۶	لِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْغَنِيُّ الْحَمِيدُ.	آنچه در آسمان‌ها و زمین است فقط در سیطره مالکیت و فرمان‌روایی خدا است. به‌راستی خداوند بی‌نیاز و ستوده‌خصال است	اصالت مالکیت‌شناسی مالکیت آسمان مالکیت زمین شناخت صفات الهی (صمدیت، محمودیت)

۱-۵-۲. علوم و حیانی-جهانی (علوم هدایتی)

قرآن کریم با یادآوری خالقیت و ربوبیت الهی، «مالکیت» حقیقی جهان هستی را هم از آن خداوند می‌داند (آل‌عمران، ۱۰۹)؛ در نتیجه انحصار حق حاکمیت و قانون‌گذاری با خدا است (انعام، ۵۷، ۶۲)، چرا که مالکیت دیگران بر خود و استعدادها، توانمندی‌ها و

۱. با توجه به این که این پژوهش کل آیات قرآنی را مورد مطالعه قرار داده است و با عنایت به محدود بودن حجم مقاله، آیات در حد اکتفاء به صورت تصادفی انتخاب شده‌اند.

۲. ترجمه تمام آیات از قرآن کریم آنلاین ترجمه استاد حسین انصاریان می‌باشد.

دارایی‌ها، اعتباری و به اجازه و فرمان خدا است و او است که حدود جهانیان در فعالیت‌های گوناگون را مشخص می‌کند.

قرآن همچنین در آیات توحیدی خود کراراً بر مسئله آفرینش جهان و ویژگی‌های مختلف آن تکیه کرده، و انسان را به مطالعه اسرار این موجودات بدیع جهان آفرینش دعوت نموده است؛ موجوداتی که تنها یک برگ آن می‌تواند دفتری از معرفت کردگار را ارائه دهد. به‌عنوان مثال در سوره یس پیرامون خلقت گیاهان و ویژگی‌های مختلف آنها، از رویدن گیاهان گرفته تا تنوع فوق‌العاده آنها و مسئله لقاح و زوجیت، و انواع مواد غذایی برای انسان و حیوانات، تا چگونگی نمو طلع خرما، و دانه‌های برهم سوار شده گندم و جو، و رویدن میوه‌ها و زراعت‌های کاملاً متفاوت از یک آب و خاک، و حاکمیت قوانین موزون بر همه آنها در تمام مراحل، و شکافتن دانه‌ها و هسته‌ها، همگی نشانه‌های آن ذات بی‌نشان‌اند، و دلیل زنده‌ای بر توحید ربوبیت و نفی هر گونه شرک (یس، ۳۶-۳۳).

(جدول ۲)

ردیف	نام سوره	آیه	ترجمه	مضمون / مبانی علم
۱	انعام، ۹۶	فَالْقُلُوبُ لِلْإِضْبَاحِ وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ.	شکافنده صبح [از پرده تاریک شب] است، و شب را مایه آرامش، و خورشید و ماه را وسیله‌ای برای محاسبه و اندازه‌گیری قرار داد. این است اندازه‌گیری آن توانای شکست‌ناپذیر دانا.	علم محاسبات الهی علم روان‌شناسی الهی شناخت شب، خورشید و ماه شناخت صفات الهی (قدرت الهی، دانایی الهی)
۲	نحل، ۶۸	وَأَوْحَىٰ رَبُّكَ إِلَىٰ النَّحْلِ أَنْ اتَّخِذِي مِنَ الْجِبَالِ بُيُوتًا وَمِنَ الشَّجَرِ وَمِمَّا يَعْرِشُونَ.	پروردگارت به زنبور عسل الهام کرد که از کوه‌ها و درختان و آنچه [از داربست‌ها] که می‌افرازند، [برای خود] خانه‌هایی بساز.	الهام‌شناسی کوه‌شناسی درخت‌شناسی ساختمان‌سازی فرمان‌برداری

۱-۵-۳. علوم و حیانی-انسانی (علوم متعالی)

از منظر قرآن کریم انسان مظهر جلال و جمال خداوند و دارای ارزش‌ها و ویژگی‌هایی است که او را از دیگر موجودات ممتاز ساخته و کرامت بخشیده است. خداوند متعال در آیه ۱۷۲ سوره اعراف از آدمیان شاهد گرفت [و گفت:] آیا من پروردگار و مدبر امور شما نیستم؟ انسان‌ها بر پایه فطرت‌شان، با توجه به وابستگی وجودشان، و وجود همه موجودات به پروردگار، گفتند: آری، بر این حقیقت شاهدیم. خداوند فرمود این اقرار را گرفتیم تا روز قیامت نگویید ما از پروردگاری‌ات بی‌خبر بودیم. این نشان می‌دهد که ذات اقدس الهی بر شناساندن خود همت گماشته، ولی این انسان‌ها هستند که نافرمانی می‌کنند. این شناخت از طریق جنبه‌های مختلف علوم فقهی، اعتقادی، کلامی و اخلاقی و از طریق آیات قرآن کریم برای انسان‌ها بازگو شده است.

(جدول ۳)

ردیف	سوره	آیه	ترجمه	مضمون / مبانی علم
۱	یس، ۳۰	يَا حَسْرَةَ عَلِيَّ الْعَبَادِ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ.	افسوس بر این بندگان که هیچ پیامبری برای [هدایت] آنان نیامد، مگر اینکه او را مسخره می‌کردند!	علم تاریخ انبیا علم روان‌شناسی علم اخلاق
۲	انسان، ۲	إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا.	ما انسان را از نطفه‌ای آمیخته [از عناصر گوناگون] آفریدیم، و او را [در همه امور] در معرض آزمایش می‌گذاریم، و به این سبب او را شنوا و بینا قرار دادیم.	علم مهندسی مواد علم شیمی علم زیست‌شناسی شناخت صفات الهی (قدرت الهی، امتحان الهی، شنوایی و بینایی الهی)

۵-۲. علوم جهانی

وقتی موجودات مشهود خود را در جهان با دقت می‌نگریم، به‌خوبی درمی‌یابیم که آنها از نظر کمالات وجودی (آثار و منشأ آثار نوین) برابر نیستند و آثار وجودی بعضی بر آثار وجودی بعضی دیگر برتر و بیشتر است. موجوداتی را که در اطراف خود می‌بینیم از این نظر به چهار دسته تقسیم می‌شوند:

۱. جمادات یا موجودات بی‌جان، مانند انواع سنگ‌ها، گازها و مایعات که دارای آثار وجودی خاصی هستند.

۲. نباتات یا گیاهان که دارای کمالات و آثار وجودی بیشتری نسبت به جمادات هستند؛ از قبیل اینکه نباتات رشد و نمو دارند، تغذیه می‌کنند، تولیدمثل می‌کنند، تا اندازه‌ای دارای حس و حرکت هستند و از وضعیت ضعف اندام به قدرت بدنی زیاد می‌رسند.

۳. حیوانات که دارای کمالات و آثار وجودی بیشتری نسبت به گیاهان و جمادات هستند؛ از قبیل اینکه حیوانات شعور و اراده دارند، کار و تلاش می‌کنند، همسرگزینی و مسکن‌گزینی دارند، دارای شهوت جنسی و غضب هستند، در بعضی از انواع آنها زندگی اجتماعی وجود دارد، و در زندگی اجتماعی دارای تقسیم‌بندی و مراتب شغلی، تفریحی و اجتماعی مختلف هستند.

۴. انسان؛ انسان از آن جهت که انسان و اشرف مخلوقات است، نه جمادات است، نه نبات است و نه حیوان. این بدان معنا است که آنچه مایه انسانیت انسان و شرافت او بر سایر موجودات است، امری غیر از کمالات وجودی سه قسم گذشته است (شجاعی، ۱۳۷۸، ص ۱۳۴).

۲-۵-۱. علوم جهانی-الهی (علوم تکوینی)

بر اساس آیات قرآن کریم تمام موجودات از نظر تکوینی و وجودی، تسلیم در برابر خداوند هستند؛ یعنی به‌طور طبیعی و جبری در برابر قوانین نظام هستی و قوانینی که خداوند مقرر کرده است، تسلیم امر پروردگارانند (طیب، ۱۳۷۸، ص ۲۵۹).

خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید: هر کس که در آسمان و زمین است، از جمله حیوانات، جمادات، نباتات و... خداوند را تسبیح می‌گویند. حضرت حق در آیه ۴۱

سوره نور می‌فرماید: آیا نمی‌بینی که هر کس که در آسمان‌ها و زمین است، خداوند را می‌ستاید و پرندگان بال‌های خود را در میان آسمان و زمین می‌گسترند و همگی نماز و سپاس خود را می‌دانند و به جا می‌آورند و خداوند به آنچه می‌کنند آگاه است؟ همچنین در سوره مبارکه انعام، آیه ۳۸، و تکویر، آیه ۵، از محشور شدن حیوانات سخن گفته شده و این هم نشان‌دهنده روحی فناپذیر است که پس از مرگ باقی است و در قیامت محشور می‌شود.

(جدول ۴)

ردیف	سوره	آیه	ترجمه	مضمون/مبانی علم
۱	جن، ۲	يَهْدِي إِلَى الرُّشْدِ فَأَمَّا بِه وَ لَنْ نُشْرِكَ بِرَبِّنَا أَحَدًا.	به این علت به آن مؤمن شدیم که به سوی خیر و صلاح راهنمایی می‌کند، و هرگز احدی را شریک پروردگاران قرار نخواهیم داد.	قرآن‌شناسی موجودات مؤمن‌شناسی موجودات شناخت احدیت الهی
۲	جن، ۳	وَأَنَّهُ تَعَالَى جَدُّ رَبِّنَا مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا.	و [از روی یقین اعتراف می‌کنیم به] اینکه عظمت و جلال پروردگاران والا و بلند است، نه همسری برای خود گرفته و نه فرزندی.	شناخت صفات الهی (عظمت الهی، جلال الهی، احدیت الهی)

۲-۵-۲. علوم جهانی-جهانی (علوم طبیعی)

هر موجودی از گیاهان و حیوانات، اعم از پرندگان و حشرات و حیوانات صحرا و دریا، برای هدف معینی خلق شده‌اند و به خوبی می‌بینیم که هر کدام برای محیط و شرایط ویژه‌ای آفریده شده‌اند و هماهنگی کاملی با محیط خود دارند و هیچ موجودی بعد از آفرینش به حال خود رها نشده است. مسئله حیات و زندگی از مهم‌ترین دلائل توحید است، مسئله‌ای است فوق‌العاده مرموز و پیچیده و شگفت‌انگیز که عقل همه

دانشمندان را به حیرت افکنده، و با تمام پیشرفت‌های عظیمی که در علم و دانش نصیب بشر شده، هنوز کسی معمای آن را نگشوده است. هنوز کسی به درستی نمی‌داند موجودات بی‌جان در روز نخست تحت تأثیر چه عواملی تبدیل به سلول‌های زنده شده‌اند. هنوز کسی نمی‌داند که بذره‌های گیاهان و طبقات مختلف آن دقیقاً چگونه ساخته شده است، و چه قوانین مرموزی بر آن حاکم است که به هنگام فراهم شدن شرایط مساعد به حرکت درمی‌آید، رشد و نمو را آغاز می‌کند، ذرات زمین مرده را جذب وجود خود می‌نماید، و از این طریق موجودات مرده را تبدیل به بافته‌ای موجود زنده می‌کند، تا هر روز جلوه تازه‌ای از حیات را نشان دهد.

(جدول ۵)

ردیف	سوره	آیه	ترجمه	مضمون/ مبانی علم
۱	جن، ۷	وَأَنَّا لَمَسْنَا السَّمَاءَ وَ مَا [برای کسب خبر] به آسمان فَوَجَدْنَاهَا مَلِيئَةً نَزِيكًا شَدِيدًا، اَمَّا أَنْ رَأَى مِنْهَا نَجْمًا سَدِيدًا وَ شَهَبًا. نگرهبان نیرومند و شهاب‌ها [ی دفع‌کننده] یافتیم.	آسمان‌شناسی موجودات نگرهبان‌شناسی موجودات شهاب‌شناسی موجودات	
۲	جن، ۸	وَأَنَّا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْهَا مَقَاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْمَعُ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شِهَابًا رَصَدًا. و ما پیش از این در نشست‌گاه‌هایی در عالم بالا برای استراق‌سمع می‌نشستیم، اما اکنون هر که بخواهد استراق‌سمع کند شهابی را در کمین خود می‌یابد.	جهان‌شناسی موجودات استراق‌سمع شناسی موجودات شهاب‌شناسی موجودات کمین‌شناسی موجودات	

۲-۵-۳. علوم جهانی-انسانی (علوم شناختی)

در قرآن کریم سلسله اطلاعات درباره جهان هستی و طبیعت وجود دارد که تدبر در آنها و عمل به آنها در تنظیم ارتباط انسان با طبیعت مؤثر است؛ از جمله اینکه خداوند در قرآن تأکید می‌کند که طبیعت زنده و باشعور است و انسان با جهانی آگاه و هوشیار سروکار

دارد و قرآن تأکید می‌کند که همه موجودات زبان دارند و خدا را تسبیح می‌کنند، اما ما آن را نمی‌فهمیم و درکی از آن نداریم (حاجی حسن دنیادیده، ۱۳۹۹، ص ۱۸۹). این جهان با شعور خود به انسان‌ها از دیدگاه شناختی خود نظر می‌افکند و با علم و شعور خود، به انسان علم دارد؛ همان‌گونه که خداوند در آیه ۳۰ سوره بقره، درباره شناخت ملائکه از انسان می‌فرماید:

و [به یاد آر] زمانی که پروردگارت به فرشتگان گفت: من قراردنده جانشینی [با استعدادهای ویژه] در زمین هستم. گفتند: آیا موجودی را در زمین قرار می‌دهی که در آن به تبهکاری و فتنه‌انگیزی برخیزد، و دست به خون‌ریزی زند؟ درحالی که تو را پیوسته همراه با سپاست به پاک‌بودن از هر عیب و نقصی می‌ستاییم و تقدیس می‌کنیم. خداوند فرمود: من [از وجود این جانشین و مایه‌های کرامتش] آسراری می‌دانم که شما به آن آگاه نیستید.

(جدول ۶)

ردیف	سوره	آیه	ترجمه	مضمون / مبانی علم
۱	نمل، ۲۳	إِنِّي وَجَدْتُ امْرَأَةً تَمْلِكُهُمْ وَأُوتِيَتْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَ لَهَا عَرْشٌ عَظِيمٌ.	همانا زنی را یافتم که بر مردم آن سرزمین حکومت می‌کند، و از هر نوع امکاناتی [که برای حکومت لازم است] به او داده‌اند، و دارای تختی بزرگ است.	فرمانرواشناسی موجودات تمکن (تجهیزات و امکانات) شناسی موجودات تخت و پادشاهی شناسی موجودات
۲	نمل، ۲۴	وَجَدْنَاهَا وَقَوْمَهَا يَسْجُدُونَ لِلشَّمْسِ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَرَبِّينَ خورشید سجده می‌کنند، و لَهُمُ الشَّيْطَانُ شيطان اعمال [زشت] آنان را أَعْمَالُهُمْ فَصَدَّهُمْ عَنِ السَّبِيلِ فَهُمْ لَا يَهْتَدُونَ. در نظرشان آراسته، در نتیجه از راه [حق] بازشان داشته، به این سبب هدایت نمی‌یابند.	او و قومش را اینگونه یافتم که به‌جای خداوند یکتا برای خورشید سجده می‌کنند، و شیطانات اعمال [زشت] آنان را در نظرشان آراسته، در نتیجه از راه [حق] بازشان داشته، به این سبب هدایت نمی‌یابند.	قوم‌شناسی موجودات توحیدشناسی موجودات شرک‌شناسی موجودات شیطان‌شناسی موجودات دشمن‌شناسی موجودات حق‌شناسی موجودات ضالالت‌شناسی موجودات

۵-۳. علوم انسانی

در علوم انسانی، انسان محور اصلی، مبدأ و مقصد یافته‌های علمی است و در واقع جهان علم، حول انسان می‌چرخد. انسان دارای ویژگی متمایزی است و برخی از خصوصیات انسان، معلول و نتیجه کرامت ذاتی او است.

هدف اصلی خداوند از خلقت انسان، بندگی خداوند است، و عبادت نیازمند معرفت است؛ زیرا خداوند در آیه ۵۶ سوره ذاریات می‌فرماید: و جن و انس را نیافریدم مگر برای آنکه مرا عبادت کنند. خداوند بنی آدم را با اعطای تاج «کرمن» ستوده و او را بر بسیاری از مخلوقات خویش برتری بخشیده است. او آنگاه خویشتن واقعی خود را درک و احساس می‌کند که این کرامت و شرافت را در خود درک کند و خود را برتر از پستی‌ها و دنائت‌ها و اسارت‌ها و شهوت‌رانی‌ها بشمارد (مطهری، ۱۳۸۹، ص ۴۳).

یکی از دلایل ضرورت انسان‌شناسی این است که انسان موضوع تربیت است و رفع مشکلات فردی و اجتماعی او در گرو تربیت نیروی انسانی کارآمد، خودشناخته و پرورش یافته در زمینه‌های گوناگون است (نبلی احمدآبادی، ۱۳۹۲، ص ۱۷۵).

۳-۵-۱. علوم انسانی - الهی (علوم الوهی)

زمانی که خدای خالق برای پژوهش موضوعیت پیدا کند، علوم الاهیات شکل می‌گیرد، و اگر انسان‌ها از فرصت متمایزی که برای‌شان مهیا شده به‌خوبی استفاده کنند و استعدادهای خود را شکوفا کرده و به‌دنبال شناخت حضرت حق و مراتب اخلاق الهی باشند، به مقام کرامت و قرب‌الی‌الله نائل می‌شوند و درحقیقت به نهایت آرزوی انسان یعنی انسانی متعالی دست می‌یابند. بنابراین مقصود همان علم الهیات است که در آن انسان در تلاش برای معرفت به خدا است.

نعمت عقل در وجود انسان قرار داده شده است که در وجود سایر موجودات نیست و وجود این نعمت مایه کرامت او است، اما انسان در باقی نعمت‌ها با دیگر آفریدگان شریک است؛ هرچند آن نعمت‌ها را در حد تمام‌تر و کامل‌تر دارد و از این‌رو بر آنها برتری داده شده است (طباطبایی، ۱۳۸۲، ص ۲۱۴).

محققان مسلمان مباحث مربوط به توحید را در چهار بخش خلاصه کرده‌اند: توحید ذات، توحید صفات، توحید افعال و توحید در عبادت؛ لکن بعضی از این اقسام شعبه‌های دیگری دارد؛ مثلاً توحید افعالی شامل توحید در خالقیت و توحید در ربوبیت و توحید در تقنین می‌شود (سبحانی، ۱۳۸۸، ص ۱۹).

جهت شناخت خداوند کافی است صفات الهی را از جهات گوناگون بررسی نماییم تا علمی که از این صفات ساطع می‌گردد روشن شود. انواع صفات الهی عبارتند از: ۱. صفات جمال (ثبوتی) و جلال (سلبی)، ۲. صفات ذاتی و صفات فعلی، ۳. صفات نفسی و اضافی، ۴. صفات ذاتی و خبری، و ۵. صفات حقیقی و اضافی.

«صفات جمال» یا «صفات ثبوتی» صفاتی هستند که بر وجود کمالی در خداوند دلالت می‌کنند و از ثبوت واقعی در ذات الهی حکایت می‌کنند؛ مانند علم، قدرت، خلق، و رزق. «صفات جلال» یا «صفات سلبی» صفاتی هستند که چون بر نقصان و فقدان کمال دلالت می‌کنند، از خداوند سلب می‌شوند؛ مانند ترکیب، جسمانیت، مکان‌دار بودن، جهت‌دار بودن، ظلم، عبث و غیره (ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۱، صص ۱۲۸-۱۲۷).

به بیان دیگری می‌توان گفت که خداوند فقط یک صفت ثبوتی دارد و آن دارا بودن هر نوع کمال است و یک وصف سلبی دارد که آن پیراسته بودن از هر عیب و نقصی است؛ زیرا هر نوع کمالی که تصور شود برای ذات او ثابت است و آنچه به عنوان صفات در کتاب‌های کلامی نام می‌برند (مانند علم، قدرت و حیات، اراده و ادراک، قدیم و ازلی بودن و...) برای نشان دادن اصول صفات کمال است که کمالات دیگر را از روی مقایسه با آنها بر ذات خدا ثابت بدانیم، و الا صفات ثبوتی خداوند بیش از این صفات مذکور هشت گانه است؛ مانند حکیم، غنی، عظیم، رفیع، حق، عزیز و... و هر کدام از اینها نیز مایه کمال و موجب جمال است. عین این بیان درباره صفات سلبی نیز جریان دارد (سبحانی، ۱۳۵۷، صص ۱۵-۱۴).

«صفات ذات» صفاتی است که از ذات خدا انتزاع می‌شود و پیوسته ذات خداوند با آنها همراه است و سلب آنها از ذات خداوند ممکن نیست و هرگاه از همه چیز چشم پوشیم و تنها به ذات او توجه پیدا کنیم، باز او را با این صفات همراه خواهیم دید؛ مانند صفت «حیات».

صفات فعل آن رشته از صفاتی است که در حقیقت فعل و کار خداوند محسوب می‌شود و ذهن ما با دیدن افعال وی به وجود این اوصاف منتقل می‌گردد، تا آنجا که اگر او به چنین کاری دست نمی‌زد هرگز نمی‌توانستیم او را به این اوصاف توصیف کنیم؛ مانند خالق و رازق که با آفریدن خلق که فعل او است می‌گوییم او خالق است و با فراهم ساختن وسایل زندگی مردم می‌گوییم او رازق است؛ پس اگر او مبدأ این دو کار نبود و فعلی را انجام نمی‌داد و ما تنها به ذات او توجه می‌کردیم، هرگز به وجود چنین اوصافی پی نمی‌بردیم (سیحانی، ۱۴۱۱ق، ص ۸۵).

صفات نفسی، آن دسته از اوصاف‌اند که مفاهیم آنها مشتمل بر اضافه و منسوب شدن به غیر نیست؛ مانند «حیات». اما صفت اضافی به لحاظ مفهومی مشتمل بر نوعی اضافه به غیر است؛ مانند «علم»، «قدرت» و «اراده»؛ زیرا مفهوم «علم» مشتمل بر اضافه به چیز دیگر، یعنی «معلوم»، و مفهوم «قدرت» و «اراده»، اضافه به «مقدور» و «مراد» است (سعیدی مهر، ۱۳۷۷، صص ۲۰۰-۱۹۹).

صفات ذاتی صفاتی است که بر کمالات خداوند دلالت دارد (سعیدی مهر، ۱۳۷۷، صص ۲۰۰-۱۹۹)، و صفات خبری صفاتی‌اند که در خبر آسمانی (کتاب و سنت) وارد شده‌اند و اگر در خبر آسمانی نیامده بودند، به مقتضای عقل برای خداوند اثبات نمی‌شدند، و از سویی اگر قائل به مفاد ظاهری آنها شویم، «تشبیه» و «تجسیم» لازم خواهد آمد.

به عبارت دیگر، این دسته از صفات در آیات و روایات متشابه در باب صفات الهی وارد شده‌اند؛ مانند وجه، ید، استواء، و مجیء که بر حسب ظاهر خداوند را دارای اعضا و جوارح، مانند چهره، دست و پا و چشم معرفی می‌کنند (فتح، ۱۰؛ طه، ۵؛ فجر، ۲۲؛ ربانی گلپایگانی، ۱۳۸۱، صص ۱۳۱-۱۳۰).

در بحث شناخت خدا در دو بحث علم لدنی خاص و عام، به دو نوع تفسیر صادق و کاذب دست می‌یابیم که به تعریف هر یک می‌پردازیم؛ تفسیر صادق عبارت است از تفسیری که طبق قواعد و اصول، مراد واقعی متکلم را مشخص کرده است، و تفسیر کاذب عبارت است از تفسیری که طبق اصول روشمند به تفسیر نپرداخته و لذا خلاف مراد متکلم برداشت می‌کند (حاجی حسن دنیادیده، ۱۳۹۹، ص ۱۸۸).

برای رسیدن به مبانی علم‌شناسی در علوم الوهی، بهترین راه معرفت‌شناسی، تفسیر صادق است؛ یعنی تفسیری که با اصول روشمند به دست آمده و اکثر قرآن‌پژوهان، عرفا، متکلمان و... درباره صادق بودن آن به اجماع رسیده باشند. تمام گزاره‌های انسانی- الهی که خداوند متعال در قرآن کریم بیان نموده است و از صفات ذاتی، ثبوتی، حقیقی و نفسی خداوند متعال منشعب گردیده و انسان را در شناخت پروردگار خود هدایت می‌کند، در صورتی که با تفسیر صادق بیان شده باشد می‌توان آنها را به‌عنوان مبانی علم‌شناسی در حوزه علوم انسانی قرار داد (حاجی‌حسن دنیادیده، ۱۳۹۹، ص ۱۸۸).

(جدول ۷)

ردیف	سوره	آیه	ترجمه	مضمون/ مبانی علم
۱	آل عمران، ۸	رَبَّنَا لَا تُزِغْ قُلُوبَنَا بَعْدَ إِذْ هَدَيْتَنَا وَهَبْ لَنَا مِنْ لَدُنْكَ رَحْمَةً إِنَّكَ أَنْتَ الْوَهَّابُ.	[اینان می‌گویند: پروردگارا! دل‌های‌مان را پس از آنکه هدایت‌مان کردی منحرف مکن! و از سوی خود رحمتی بر ما ببخش؛ زیرا تو بسیار بخشنده‌ای.]	هدایت‌گری انحراف‌شناسی راه‌شناسی رحمت‌شناسی عفو و گذشت شناخت صفات الهی (بخشندگی)
۲	بقره، ۲۰۱	وَمِنْهُمْ مَنْ يَقُولُ رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ.	و گروهی از مردم می‌گویند: پروردگارا! به ما در دنیا از هرگونه خیر [و خوبی]، و در آخرت هم از هر نوع خیر [و ثواب] عطا کن، و ما را از عذاب آتش نگرهدار.	دنیاشناسی آخرت‌شناسی خیرشناسی عذاب‌شناسی استغاثه

۳-۵-۲. علوم انسانی- جهانی (علوم آفاقی)

یکی از مقدرات الهی این است که انسان بتواند از عالم و مواهب آن بهره گیرد. از منظر دین، انسان کرامتی ذاتی دارد و سرّ برگزیده بودنش هم در همین است. از نظر اسلام نه «وجود فی نفسه» جهان مذموم است و نه «تمایلات و علایق فطری و طبیعی» انسان. در این مکتب، جهان هم بیهوده آفریده نشده است. دنیا از نظر اسلام مدرسه انسان و محل تربیت و جایگاه تکامل او است (مطهری، ۱۳۷۶، ص ۳۱۰).

اما این مطلب به این معنا نیست که جانوران نزد خداوند هیچ ارزشی نداشته و تنها نفع و منفعت انسان ملاک است. در آیاتی از سخن گفتن حضرت سلیمان علیه السلام با مورچه و پرندگان چنین برمی آید که این دو موجود از فهم بسیار بالایی نیز برخوردارند؛ لذا علامه طباطبایی در المیزان، ذیل آیه ۳۸ انعام فرموده اند:

این مورچه سخنانی گفته است که در حدّ متوسّطین از مردم است. ایشان از آیات قرآن کریم استفاده نموده اند که حیوانات نیز مثل انسان‌ها دارای آراء و عقائد شخصی و اجتماعی بوده، خوب و بد را در حدّ خود می‌فهمند و بر اساس آن در روز قیامت جوابگوی اعمال خود خواهند بود.

در بحث شناخت جهان در دو بحث علم شعوری و اشعاری جهانیان، به دو نوع علم نافع و ضار دست می‌یابیم که به تعریف هر یک می‌پردازیم؛ علم نافع، علم حضوری یا حصولی است که به دنبال کشف، تبیین، توصیف، تأثیرگذاری، اختلاف و مقایسه نظام و عناصر معرفت‌شناسی سودبخش و مفید جهت رشد و تعالی انسان است، و علم ضار، علم حضوری یا حصولی است که به دنبال کشف، تبیین، توصیف، تأثیرگذاری، اختلاف و مقایسه نظام و عناصر معرفت‌شناسی غیرسودمند و غیرمفید است و برای انسان هیچ رشد و تعالی به ارمغان نمی‌آورد (حاجی‌حسن دنیادیده، ۱۳۹۹، ص ۱۹۱).

تمام گزاره‌های انسانی-جهانی که منجر به تعالی و سعادت اخروی انسان می‌گردند و جزو علوم نافع و ارزشمند جامع به حساب می‌آیند، از آن جهت که کاشف فعل خداوند متعال‌اند، در حوزه علوم انسانی قرار می‌گیرند. علم نافع جامع، یعنی علمی که

سودمند و ارزشمند باشد و اکثر عقلا و بزرگان آن دانش درباره ارزشمند بودن آن به اجماع رسیده باشند (حاجی حسن دنیادیده، ۱۳۹۹، ص ۱۹۱).

(جدول ۸)

ردیف	نام سوره و آیه	آیه	ترجمه	مضمون/مبانی علم
۱	نمل، ۲۷	قَالَ سَتَنْظُرُ أَصَدَقْتَ أَمْ كُنْتَ مِنَ الْكَاذِبِينَ.	[سلیمان به هُدهُد] گفت: به‌زودی [درباره خبری که از سبا می‌دهی] بررسی می‌کنم که آیا راست گفته‌ای یا از دروغ‌گویانی.	صداقت‌شناسی دروغ‌شناسی
۲	نمل، ۴۴	قِيلَ لَهَا ادْخُلِي الصَّرْحَ فَلَمَّا رَأَتْهُ حَسِبَتْهُ لُجَّةً وَكَشَفَتْ عَنْ سَاقِيهَا قَالَ إِنَّهُ صَرْحٌ مُمَرَّدٌ مِنْ قَوَارِيرَ قَالَتْ رَبِّ إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي وَأَسْلَمْتُ مَعَ سُلَيْمَانَ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ.	به او گفتند: به صحن قصر وارد شو. چون آنجا را دید، پنداشت آبی فراوان حسبت‌ه لُجَّةً است، پس [دامن جامه] از دو ساقش وکَشَفَتْ عَنْ سَاقِيهَا برکشید [که وارد آب شود]. [سلیمان] قَالَ إِنَّهُ صَرْحٌ مُمَرَّدٌ گفت: این محوطه‌ای است صاف و مِنْ قَوَارِيرَ قَالَتْ رَبِّ هموار از جنس شیشه. [ملکه سبا] إِنِّي ظَلَمْتُ نَفْسِي گفت: پروردگارا! به‌راستی من به خود ستم کردم. اینک در کنار سلیمان سُلَيْمَانَ لِلَّهِ رَبِّ تسلیم خداوند یکتا، پروردگار جهانیان، الْعَالَمِينَ. شدم.	ساختمان‌سازی زمین‌شناسی شیشه‌شناسی مهندسی

۳-۵-۳. علوم انسانی - انسانی (علوم انفسی)

علم، نخستین و مهم‌ترین مقوله‌ای است که انسان طالب کمال، برای پیشرفت و تعالی در انسانیت بدان نیاز دارد. از نظر اسلام اهمیت و عظمت مقام علم در حدی است که خداوند در قرآن کریم و در آیه ۹ سوره زمر به پیامبرش می‌فرماید: «ای پیامبر! بگو آیا کسی که عالم است با کسی که نمی‌داند برابر است؟». مهم‌ترین علم انسان بعد از

شناخت خداوند، علم به هم‌نوع خود است؛ یعنی انسان‌ها از بعد اجتماعی، حقوقی، اقتصادی، خانوادگی، مذهبی، سیاسی، روان‌شناسی و... به افراد و سلیقه‌های مختلف بشری احاطه پیدا کند تا بتواند به راه‌حلی برای درمان مشکلات و مسائل علوم انسانی دست یابد.

هر یک از آیات درباره ارث، اسراف و تبذیر، انفاق، انفال، خمس، ربا، رزق، زکات، زهد و قناعت، صدقه، عدالت اقتصادی، عقود و قراردادهای مالی، کار، کنز، مفاسد اقتصادی، وصیت، تجارت، توزیع، تولید، مصرف و... یک نظریه اقتصادی محسوب می‌شود (برهانی و جرائی، ۱۳۹۵، ص ۱۶) که در رابطه انسان‌ها با یکدیگر بیان شده است، یا در حوزه حقوق، دارای نظام حقوقی معین است و در این حوزه به مبانی، اهداف، اصول و قواعد حقوق و صدها مسئله و قواعد حقوقی مانند قواعد ارث، وصیت، ازدواج و طلاق، ظهار، لعان، نفقه، مهریه، نشوز و شقاق، اصول حاکم بر روابط اجتماعی، اصول حاکم بر روابط بین‌الملل، نحوه دادرسی و حکمیت، کیفیت مجازات، جرائم اجتماعی، جرائم علیه امنیت ملی (محرابه و بغی و...)، جرائم علیه عفت عمومی، حقوق و آزادی سیاسی، حقوق اقلیت‌های دینی، حقوق زن، حقوق کودک، حقوق و تکلیف زوجین، شهادت و قسام و قصاص و دیات و عفو محکومان و ده‌ها مسئله دیگر پرداخته است (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۲، صص ۴۸۲-۴۸۰).

همچنین قرآن در حوزه سیاست و دانش سیاسی، درباره مبانی، اهداف و اصول، نظام سیاسی و بسیاری از مسائل سیاسی مانند عدالت، مشروعیت، تقیه، فرهنگ سیاسی، جریان‌شناسی سیاسی، احزاب سیاسی، آزادی سیاسی، ولایت و رهبری، مصلحت، بیعت، مشارکت، جهاد، انقلاب، وحدت اسلامی، شورا، روابط بین‌الملل، حالت و مسائل جامعه‌شناسی سیاسی و نهادهای سیاسی نظریه داده و بسیاری از مفاهیم سیاسی را در خود جای داده است (عمید زنجانی، ۱۳۸۷، صص ۳۱۲-۲۵۶).

همچنین در حوزه جامعه‌شناسی، قرآن درباره مبانی، اهداف جامعه، مکتب و نظام اجتماعی، اصول جامعه‌شناسی، قشرهای اجتماعی، تحول و دگرگونی اجتماعی، نهادهای اجتماعی، هنجارها و ناهنجاری‌های اجتماعی، انحرافات و کج‌روی‌های

اجتماعی، آثار اجتماعی دین، نهادهای اجتماعی مانند خانواده، روحانیت، رهبران و نخبگان اجتماعی، جامعه مطلوب و آرمانی، عوامل انحطاط اجتماعی، فقر و شکاف‌های اجتماعی و... نظر داده است (خیری، ۱۳۹۳، صص ۴۲۹-۳۱۸).

نیز در حوزه روان‌شناسی، قرآن به بسیاری از مسائل روان‌شناسی مانند انگیزه، خشم، نفرت، محبت، عاطفه، حسادت، غیرت، شادی، غم، پشیمانی، رؤیا، تضادهای درونی، تعادل شخصیتی، انواع شخصیت، تفاوت‌های فردی، رشد و رابطه ایمان با احساس امنیت، روان‌درمانی با مسائل معنوی مانند دعا، عبادت، ارتباط با خدا، ذکر و توبه و توسل و تأثیر حجاب بر ذهن و ضمیر انسان، بهداشت روانی، عوامل و ابزار کاهش اضطراب، مرض‌های روحی و روانی مانند غیبت، بدگمانی، تهمت، مسخره کردن و راه‌های درمان آن، محبت و نقش آن در ساماندهی جامعه، خانواده و روابط افراد با یکدیگر و بسیاری از مسائل دیگر اشاره کرده است (رضایی اصفهانی، ۱۳۹۲، صص ۴۹۵-۴۸۸).

در بحث شناخت انسان به خودش در دو بحث علم حصولی و علم حضوری، به دو نوع علم ثمین و علم قمامه دست می‌یابیم که به تعریف هر یک از آنها می‌پردازیم؛ علم ثمین عبارت است از علم حضوری یا حصولی که به دنبال کشف، تبیین، توصیف، تأثیرگذاری، اختلاف و مقایسه نظام و عناصر معرفت‌شناسی با تأکید بر ارزش‌های انسانی است، و علم قمامه، علم حضوری یا حصولی است که به دنبال کشف، تبیین، توصیف، تأثیرگذاری، اختلاف و مقایسه نظام و عناصر معرفت‌شناسی با تأکید بر ارزش‌های غیرانسانی است (حاجی حسن دنیادیده، ۱۳۹۹، ص ۱۹۲).

تمام گزاره‌های انسانی-انسانی که از صفات فعلی، اضافی و خبری خداوند متعال منشعب می‌گردد و انسان را در شناخت انسان متعالی هدایت می‌کند و جزو علوم ثمین غایت‌محور به حساب می‌آیند، در حوزه علوم انسانی قرار می‌گیرند. علم ثمین غایت‌محور، یعنی علمی که ارزشمند باشد و انسان را به جایگاه حقیقی خود که انسان متعالی است برساند و اکثر متخصصان و دانشمندان این علوم درباره به‌تعالی رساندن آن علوم اتفاق نظر داشته باشند (حاجی حسن دنیادیده، ۱۳۹۹، ص ۱۹۲).

(جدول ۹)

ردیف	سوره	آیه	ترجمه	مضمون / مبانی علم
۱	عنکبوت، ۱۲	وَقَالَ الَّذِينَ كَفَرُوا لِلَّذِينَ آمَنُوا اتَّبِعُوا سَبِيلَنَا وَنَحْمِلْ خَطَايَاكُمْ وَمَا هُمْ بِخَامِلِينَ مِنْ خَطَايَاهُمْ مِنْ شَيْءٍ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ.	کافران به مؤمنان گفتند: از طریق [و فرهنگ] ما پیروی کنید تا [اگر آخرتی در کار باشد] ما گناهان تان را بر عهده بگیریم. آنان چیزی از گناهان مؤمنان را به عهده نخواهند گرفت، کافران مسلماً [در وعده‌هایی که می‌دهند] دروغ گویند.	فرهنگ‌شناسی پیروشناسی گناه‌شناسی عهد و پیمان
۲	لقمان، ۱۳	وَإِذْ قَالَ لُقْمَانُ لِابْنِهِ وَهُوَ يَعِظُهُ يَا بُنَيَّ لَا تُشْرِكْ بِاللَّهِ إِنَّ الشِّرْكَ لَظُلْمٌ عَظِيمٌ.	[یاد کن] زمانی که لقمان پسرش را موعظه می‌کرد و می‌گفت: پسرکم! برای خداوند شریکی قرار نده! بی‌تردید شریک‌قراردادن [برای او] ستمی بزرگ است.	پندشناسی خداشناسی شرک‌شناسی ستم‌شناسی

نتیجه‌گیری

با رجوع به آیات الهی یک نوع تقسیم‌بندی از علوم را می‌توان استنتاج نمود و چارچوب روابط پیچیده‌ای از عناصر مختلف شناخت خدا، جهان و انسان در ابعاد خدای توحیدی و الهه شرک، جهان طبیعی و ماوراءطبیعی و انسان مادی و انسان ملکوتی سازماندهی کرد. در این تقسیم‌بندی، شناخت از طریق مبدأ و منبع آن حضرت باری تعالی ساطع می‌گردد و او است که به جهان طبیعی و ماوراءطبیعی علم می‌دهد.

مبانی علم‌شناسی از منظر خدا، جهان و انسان مورد مذاقه قرار گرفت که سه نوع علوم و حیانی، علوم جهانی و علوم انسانی از آن استخراج گردید. هر یک از این مبانی علم‌شناسی، نوعی دانش و معرفت به خدا، جهان و انسان دارند که با کنکاش دقیق‌تر، می‌توان مبانی علم‌شناسی در علوم انسانی را این‌گونه بیان نمود: شناخت و معرفت انسان به خداوند از طریق شناخت صفات ذاتی، ثبوتی، و حقیقی الهی با رویکرد علم‌لدنی صادق، شناخت انسان به جهان از آن جهت که جهان کاشف فعل خداوند متعال است، با رویکرد علم نافع و ارزشمند جامع، و شناخت انسان به انسان از طریق شناخت صفات افعالی، اضافی و خبری، با رویکرد علم ثمین غایت‌محور.

فهرست منابع

* قرآن الکریم.

۱. باقری، خسرو. (۱۳۹۲). نقد و ارزیابی: حساب علم دینی در «هندسه‌ی معرفت دینی»: بررسی انگاره‌ی علامه جوادی آملی، کتاب نقد، (۶۹)، صص ۷۵-۱۲۸.
۲. برهانی، عبدالعلیم؛ و جزائری، سید حمید. (۱۳۹۵). بررسی انواع تعامل قرآن و فرهنگ زمانه و آثار و پیامدهای آن بر علوم انسانی، دوفصلنامه علمی ترویجی پژوهش‌نامه علوم انسانی اسلامی، ۳(۵)، صص ۱-۳۸.
۳. پارسانیا، حمید. (۱۳۹۱). تحول در علوم انسانی: مجموعه مصاحبه‌های همایش تحول در علوم انسانی (ج ۳). قم: کتاب فردا.
۴. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۵). علم دینی: جستارهایی در علم‌پژوهی دینی (تنظیم‌کننده و ویراستار: حمید پارسانیا). قم: نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری در دانشگاه‌ها، دفتر نشر معارف.
۵. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۷). منزلت عقل در هندسه معرفت دینی. قم: اسراء.
۶. حاجی حسن دنیادیده، هادی. (۱۳۹۹). طراحی الگوی معرفت‌شناسی اسلامی با تأکید بر علوم انسانی در نظام آموزش عالی ایران (استاد راهنما: محمدرضا شاه‌آبادی). رساله دکتری، تهران: دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، گروه مدیریت آموزش عالی.
۷. حشمت‌زاده، محمدباقر. (۱۳۸۳). چیستی و هستی علوم انسانی: برخی موانع و راهکارها. قیسات، (۹)، صص ۴۸-۷۲.
۸. خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۹۱). تبیین و تحلیل نظریه اسلامی‌سازی معرفت از دیدگاه فاروقی و علوانی. فصلنامه معرفت در دانشگاه اسلامی، ۱۶(۵۰)، صص ۳-۲۴.
۹. خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۹۷). در جستجوی علوم انسانی اسلامی. قم: نشر معارف.

۱۰. خیرى، حسن. (۱۳۹۳). مباني نظام اجتماعى در اسلام. قم: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامى.
۱۱. ربانى گلپايگانى، على. (۱۳۸۱). عقايد استدلالى، تهران، انتشارات نساىح (ج ۱)، چاپ چهارم). شهر: ناشر.
۱۲. رضايى اصفهانى، محمدعلى. (۱۳۹۲). منطق تفسير قرآن (ج ۴). قم: مركز بين المللى ترجمه و نشر المصطفى.
۱۳. سبىحانى تبريزى، جعفر. (۱۳۵۷). شناخت صفات خدا. تهران: كتابخانه صدر.
۱۴. سبىحانى تبريزى، جعفر. (۱۳۸۸). منشور جاويد (ج ۲). قم: انتشارات توحيد.
۱۵. سبىحانى تبريزى، جعفر. (۱۴۱۱ق). الالهيات على هدى الكتاب والسنة والعقل (ج ۱)، چاپ سوم). قم: مركز جهانى علوم اسلامى.
۱۶. سعيدى مهر، محمد. (۱۳۷۷). آموزش كلام اسلامى (ج ۱، چاپ اول). مركز جهانى علوم اسلامى.
۱۷. شجاعى، محمد. (۱۳۷۸). كمالات وجودى انسان. فصلنامه قيسات، (۱۳)، صص ۱۲۶-۱۳۹.
۱۸. طباطبايى، سيدمحمدحسين. (۱۳۸۲). تفسير الميزان (مترجم: سيدمحمدباقر موسوى همدانى). قم: دفتر انتشارات اسلامى.
۱۹. طيب، سيدعبدالحسين. (۱۳۷۸). اطيب البيان في تفسير القرآن (ج ۸، چاپ دوم). تهران: انتشارات اسلام.
۲۰. عابدى جعفرى، حسن؛ تسليمى، محمدسعيد؛ فقيهى، ابوالحسن؛ شيخزاده، محمد. (۱۳۹۰). تحليل مضمون و شبكه مضامين: روشى ساده و كارآمد براى تبين الگوهاى موجود در داده‌هاى كیفى. اندیشه مدیریت راهبردی، (۲)۵، صص ۱۵۱-۱۹۸.
۲۱. عبدالهى، مهدى. (۱۳۹۲). بنيادهای فلسفې علوم انسانی. قيسات، (۱۸)، صص ۷۸-۴۹.
۲۲. عميد زنجانى، عباسعلى. (۱۳۸۷). فقه سياسى: نظام سياسى و رهبرى در اسلام. تهران: انتشارات اميركبير.
۲۳. فروند، ژولين. (۱۳۷۲). نظريه‌هاى مربوط به علوم انسانى (مترجم: على محمد كاردان، چاپ دوم). تهران: مركز نشر دانشگاهى.

۲۴. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۱). پیش‌نیازهای مدیریت اسلامی (محقق و نگارنده: غلامرضا متقی‌فر، چاپ سوم). قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
۲۵. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۷). رابطه ایدئولوژی و فرهنگ اسلامی با علوم انسانی، در: مجموعه مقالات: وحدت حوزه و دانشگاه و بومی و اسلامی کردن علوم انسانی، نشریه حوزه و دانشگاه، صص ۸۷-۱۰۹.
۲۶. مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۱). الزامات طرح جامع تحول در علوم انسانی. پاسدار اسلام، ۳۱(۳۶۸)، صص ۱۴-۱۶.
۲۷. مطهری، مرتضی. (۱۳۷۶). مجموعه آثار (ج ۲). تهران: انتشارات صدرا.
۲۸. مطهری، مرتضی. (۱۳۸۹). آشنایی با قرآن (ج ۳). تهران: انتشارات صدرا.
۲۹. مقام معظم رهبری (۱۳۸۸/۷/۲۸). بیانات در دیدار جمعی از بانوان قرآن‌پژوه کشور. برگرفته از: پایگاه اطلاع‌رسانی دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای. <https://b2n.ir/386190>
۳۰. نجمیاس، دیوید؛ فرانکفورد، چاوا. (۱۳۸۹). روش‌های پژوهش در علوم اجتماعی (مترجم: فاضل لاریجانی و رضا فاضلی). تهران: انتشارات سروش.
۳۱. نیلی احمدآبادی، محمدرضا. (۱۳۹۲). جایگاه تعلیم و تربیت اسلامی در علوم انسانی. پژوهشنامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳(۲۷)، صص ۱۷۱-۱۸۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

References

1. Abdollahi, M. (1392 AP). Philosophical Foundations of the Humanities. *Qabasat Journal*, (18), pp. 49-78. [In Persian]
2. Abedi Jafari, H., & Taslimi, M. S., & Faqihi, A., & Sheikhzadeh, M. (1390 AP). Content Analysis and Theme Network: A simple and efficient way to explain patterns in qualitative data. *Journal of Strategic Management Thought*, 5(2), pp. 151-198. [In Persian]
3. Amid Zanjani, A. A. (1387 AP). *Political jurisprudence: The political system and leadership in Islam*. Tehran: Amirkabir Publications. [In Persian]
4. Bagheri, Kh. (1392 AP). Criticism and Evaluation: The Account of Religious Science in "Geometry of Religious Knowledge": A Study of Allameh Javadi Amoli's Ideology, *Journal of Ketaabe Naqdd*, (69), pp. 75-128. [In Persian]
5. Borhani, A., & Jazayeri, S. H. (1395 AP). A Study of the Types of Interaction between the Qur'an and the Culture of the Time and Its Effects and Consequences on the Humanities, *Bi-Quarterly Journal of Islamic Humanities Research*, 3(5), pp. 1-38. [In Persian]
6. Freund, Julien. (1372 AP). *Theories related to humanities* (A. M. Kardan, Trans. 2nd ed.). Tehran: University Publishing Center. [In Persian]
7. Haji Hassan Denyadideh, H. (1399 AP). *Designing a model of Islamic epistemology with emphasis on humanities in the Iranian higher education system* (Supervisor: M. R. Shahabadi). PhD Thesis, Tehran: Islamic Azad University, South Tehran Branch, Faculty of Psychology and Educational Sciences, Department of Higher Education Management. [In Persian]
8. Heshmatzadeh, M. B. (1383 AP). What is the existence of humanities: some obstacles and solutions. *Journal of Qabasat*, (9), pp. 48-72. [In Persian]
9. Javadi Amoli, A. (1395 AP). *Religious Science: Examinations of Religious Science Research* (H. Parsania, Ed.). Qom: Representation of the Supreme Leader in universities, Maaref Publishing Office. [In Persian]
10. Javadi Amoli, A. (1397 AP). *The status of reason in the geometry of religious knowledge*. Qom: Isra'. [In Persian]
11. Khamenei, S. A. (28/7/1388 AP). *Statements in a group meeting of female Qur'an researchers in Iran*. From: The information website of the Office for

the Preservation and Publication of Ayatollah Khamenei's Works.
<https://b2n.ir/386190>. [In Persian]

12. Kheiri, H. (1393 AP). *Fundamentals of social system in Islam*. Qom: Islamic Sciences and Culture Academy. [In Persian]
13. Khosropanah, A. (1391 AP). Explanation and analysis of the theory of Islamization of knowledge from the perspective of Farooqi and Alvani. *Quarterly Journal of Marifat in Islamic University*, 16(50), pp. 3-24. [In Persian]
14. Khosropanah, A. (1397 AP). *In Search of Islamic Humanities*. Qom: Ma'arif Publications. [In Persian]
15. Mesbah Yazdi, M. T. (1381 AP). *Prerequisites of Islamic Management* (Gh. Mottaghifar, 3rd ed.). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications. [In Persian]
16. Mesbah Yazdi, M. T. (1387 AP). The Relationship between Islamic Ideology and Culture and Humanities, in: collected papers: Unity of Seminary and University and Indigenoussness and Islamization of Humanities, *Journal of Hawzah and University*, pp. 87-109. [In Persian]
17. Mesbah Yazdi, M. T. (1391 AP). Requirements for the Comprehensive Transformation Plan in the Humanities. *Pasdar-e-Islam*, 31(368), pp. 14-16. [In Persian]
18. Motahari, M. (1376 AP). *Collection of works*. (Vol. 2). Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
19. Motahari, M. (1389 AP). *Familiarity with the Quran* (Vol. 3). Tehran: Sadra Publications. [In Persian]
20. Nachmias, D., & Frankford, Ch. (1389 AP). *Research Methods in Social Science*. (F. Larijani., & R. Fazeli, Trans.). Tehran: Soroush Publications. [In Persian]
21. Nili Ahmadabadi, M. R. (1392 AP). The position of Islamic education in the humanities. *Journal of Critical Studies in Texts and Programs Human Sciences*, Institute of Humanities and Cultural Studies, 13(27), pp. 171-186. [In Persian]

22. Parsania, H. (1391 AP). *Transformation in the Humanities: A collection of interviews from the Transformation in the Humanities Conference* (Vol. 3). Qom: Kitab-e- Farda. [In Persian]
23. Rabbani Golpayegani, A. (1381 AP). *Argumentative Beliefs*, Tehran, Nasayeh Publications (Vol. 1, 4th ed.). City: Publisher. [In Persian]
24. Rezaei Isfahani, M. A. (1392 AP). *The logic of Qur'anic interpretation* (vol. 4). Qom: Al-Mustafa International Translation and Publishing Center. [In Persian]
25. Saeed Mehr, M. (1377 AP). *Teaching Islamic theology* (Vol. 1, 1st ed.). World Center of Islamic Sciences. [In Persian]
26. Shojaei, M. (1378 AP). Perfection of human existence. *Qabasat Journal*, (13), pp. 126-139. [In Persian]
27. Sobhani Tabrizi, J. (1357 AP). *Knowing the attributes of God*. Tehran: Sadr Library. [In Persian]
28. Sobhani Tabrizi, J. (1388 AP). *Eternal Charter*. (Vol. 2). Qom: Tohid Publications. [In Persian]
29. Sobhani Tabrizi, J. (1411 AH). *al-Ilahiyat ala Hoda al-Kitab va al-Sonnah va al-Aghl*. (vol. 1, 3rd ed.). Qom: World Center of Islamic Sciences. [In Arabic]
30. Tabatabaei, S. M. H. (1382 AP). *Tafsir al-Mu'izzan* Qom: Islamic Publications Office. [In Persian]
31. Tayyib, S. A. (1378 AP). *Atib Al-Byan fi Tafsir Al-Quran*. (Vol. 8, 2nd ed.). Tehran: Islam Publications. [In Persian]

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
 رتال جامع علوم انسانی